

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA TOMUS CXLIV.

HUNGARIA
SZEGED
2019

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, DEÁK ÁGNES, PAPP SÁNDOR, TOMKA BÉLA,
SZÉKELY MELINDA, VARGA BEÁTA, ZIMONYI ISTVÁN

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Történeti Segédtudományok Tanszék

Redegerunt:
TIBOR ALMÁSI
FERENC PITI

Szerkesztette:
ALMÁSI TIBOR
PITI FERENC

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

T. HORVÁTH ÁGNES

A császárforumok bikaölő Victoriáinak ikonográfiai háttere

A tanulmány a római császárforumok bikaölő frízeit vizsgálja. Elemzi a bikaszimbólum jelentéstartalmait, bemutatja a tauromachia és tauroktonia szakrális megnyilvánulásait. Végigkíséri, hogyan válik az asztrális, termékenységi, királyi szimbólum az augustusi ideológia egyik elemévé, miként lesz a taurobolium Traianus és Hadrianus idején hivatalos hatalomjelzővé és Antoninus Pius alatt a császárkultuszba történt beemelésével az apotheosis egyik szimbólumává.

Kulcsszavak: császárforum, *tauromachia*, *tauroktonia*, *taurobolium*, császárkultusz, *apotheosis*, ikonográfia

Keywords: Imperial Fora, taumomachy, taurochtony, taurobolium, emperor worship, apotheosis, iconography

A római császárforumok a hatalmi reprezentáció legfontosabb építészeti megnyilvánulásai voltak. A Caesartól Traianusig kiépített díszter-együttes nemcsak topográfiailag hozott létre egymással összefüggő reprezentációs teret, de ikonográfiájuk is egymásból építkezett. A császárforumok bonyolult szimbólumrendszerében megjelenő jelképek közül a bikaáldozatét kívánom kiemelni. Ez az elem nem köthető direkt módon a forumok patronáló isteneihez, ezért képi megjelenítése sem foglalkoztatta mélyebben a forumok dekorációs elemeit kutatókat.

A Caesar-forum díszítményei között, a Venus Genetrix-templom cellájának külső falán találkozunk először a *tauroktonia*-motívummal: a bikaölő Amorok sorával. Ez a forum volt ugyan a legkorábbi, de ezek a díszítések a Traianus-forum építésének korából származnak. Az eredeti frízekről nem sokat tudunk, de ez a dekorációs elem szorosan összeköti az átépített korával, Traianus forumának bikaölő Victoriáival. Ugyanez bukkan fel Vespasianus *Templum Pacis*án.¹ Az Augustus-forumról nincs közvetlen adatunk erre, bár a templom hitelesnek tűnő ábrázolásán, az *Ara Pietatis Augustae* domborművén² épp egy bikaáldozatot mutatnak be előtte. A *Forum Transitorium* esetében viszont ismerünk bikaáldozatra utaló adatot. Itt egy *bukranionos* fríztöredéket találtak.³

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy miért is fontos ez a jelképi elem a császárforumok esetében.

¹ Inv. Forum Pacis 975.

² A Villa Medicibe beépítve, másolata ma az *Ara Pacis* múzeumában látható.

³ Inv. Forum Nervae 1348–1374.

A bika az őserő jelképe volt, és bár főként a megtermékenyítő férfierő megjelenítőjeként tekintenek rá, szimbolizmusa sokkal összetettebb. A paleolitikus ábrázolásokon a női nemi szerv (a méh és a petefészkek) sematikus rajzában is a bikafejet mintázták.⁴ Mint az ősművészetek szimbolizmusában gyakran, a bika a férfi és a női princípium egyazon megjelenítőjeként a természet önmegújító öröklétének, a termékenységnek általános szimbóluma volt. Alakjában ott a teremtő, megtartó istenekhez kötött pozitív, védelmező vonás, ugyanakkor megjelenítette a természet pusztító oldalát, a sötét, félelmetes és fenyegető aspektusokat is. A szimbolikus ábrázolások kettőssége tükröződik asztrális vonásaiban (Nap- és Holdszimbólum), és hatalmi szimbólumként történő megjelenésében is. A bika a közel-keleti uralkodói szimbólumpárok, a Nap–Hold, ég–föld, arany–ezüst minden aspektusához köthető.

A bikaszimbólum feminin oldalának legerősebb bizonyítéka asztrális vonása. Holdszimbólum, egy holdistennő ült a hátán. A szarva a felkelő Hold alakját jelenti. Az egyiptomiak bikaszarvai, amelyek között a Nap korongja látszik, egyszerre mutatja a két legfontosabb égitestet. A bika Hold-alakja a Nap éjszakai oldalának kifejezője. A Hold maga az örök változás, a víz és az élet magjainak székhelye. Ez testesül meg a termékenység női istenségeiben is. Az egyiptomi Ápisz a holdsugártól fogan, ahogyan a krétai Pasziphae Szelénét reprezentálja. A legkorábbi bikakultuszok elemeiben mindenütt ott bujkált a Hold tisztelete is.⁵

Az ősanjakultusz, amely a földhöz társuló termékenység imádata volt, nemcsak a föld- és gabonaistenekhez kötődött, hanem az „Állatok úrnője”-ként (*Potnia theron*)⁶ vadállatok társaságában megjelenített termékenység-istennőkhöz is („Nagy Istennő”). Ők a természet fölötti, az ember által kontrollálható, istenektől származtatott uralmat, a domesztikáció szakrális vetületét fejezték ki. A nekik bemutatott állatáldozatokban megőrződött a bikais-tenségek feminin jellege is. A „Nagy Istennő” fején bikaszarvakat viselt⁷ és kétségtelen a kapcsolata a khtónikus istenekkel. A krétai vallásban a labirintus és a bika, valamint a khtónikus istenek női papsága a Hold női energiáit fejezték ki.

A bikáknak a föld termékenységével való kapcsolatát mutatják a sumer pecséthengereken fellelhető bikaábrázolások is. Az uruki kultúra pecséthengerein megjelenő bikák szakrális funkcióját ugyan nehéz meghatározni, de van közöttük⁸ olyan, amelyen bikák sora menetel és vállukból gabona serken. Ez kifejezetten a földistennői, termékenységi aspektust fejezi ki. Ugyanakkor a pusztító erő is benne rejlik.⁹ Nemcsak a termékenység és annak ellenfele, de a termékenységet védelmező szimbólum is lehetett. Ezt az erőt tükrözik a bikafejes amulettek, gyűrűk,¹⁰ amelyek néha fallikus jelekkel vannak kiegészítve.

⁴ Vö. A. LEROI-GOURGHAN: *Las religiones de la prehistoria*. Barcelona, 1987. 87–90.

⁵ Ezt örökíti meg az Európé-történet.

⁶ A Harvard Art Museums Inv. 1925.4.46. darabja, amely hasonlóságot mutat ezekkel. Vö. C. PICARD: *La Potnia Tauron de Colophon*. In: *Mélange Holleaux: Recueil de mémoires concernant l'antiquité grecque offert à Maurice Holleaux*. Paris, 1913. 175–200.

⁷ M. GIMBUTAS: *The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images*. Berkeley–Los Angeles, 2007. 182., 139. ábra.

⁸ F. ZEUNER: *A History of Domesticated Animals*. London, 1960. 220/8. jegyzet, 20. ábra.

⁹ Ld. Ištar égi bikáját.

¹⁰ Iraclion Archeological Museum. Case 101, no. 7–9., 20–23. stb.

A bikakultusz és az anyaistennők kapcsolatáról vallanak a korai görög hitvilágból ránk maradt Kabeirooszok,¹¹ a természet megújulásának és termékenységének¹² khtonikus démonai is. Alakjukat Diodórosz Szikulusz¹³ az idai daktülozoknak (*Idaioi dactyloi*) nevezett démonokkal feleltette meg, akik az Ida-hegyi Nagy Anya (*Magna Mater*), a phrügiai Rhea-Kübelé kultuszához kapcsolódtak.

A bikaszimbólum azonban ismertebb maszkulin erőként. Az európai kultúrkörbe bekerült bikakultusz elemeit Keleten kell keresnünk. A bika szimbolikusan kapcsolódott az éghez. Mezopotámiában Annak, az Ég perszifikációjának megjelenítője, az istenek királya, aki viharisten is. A bika Enlil jelképeként a termékenység hordozója. A bika az óbabilóni korszakban is ég- és viharisten, a villámlással volt kapcsolatban. A villámokat Adad borjainak tekintették. Az anatóliai bikakultusz elterjedését is Adadhoz kötik. Ugyanabban a korban ikonográfiájának megváltozott a természete, Enlil és Ninlil¹⁴ fiának, a holdisten Nannának a jelképe is volt. Mindig fényszimbólum: az Ég, a Nap vagy a Hold szimbóluma. Ugyanakkor erősen kötődik a villámláshoz, az esőistenekhez, a termékenységhez. A napszimbólumként történő ábrázolásokon a bika szarva az íj, amely a Nap sugarait szerteszórja. Szoláris elemekkel társítva a földet, az alvilágot, az újjászületést és a termékenységet, az állatövben a Napot és a tavaszt jelképezi.

A bika maszkulin jelképpé avatása a Közel-Kelet és Egyiptom hitvilágában keresendő, ahol a legerősebb és leghatalmasabb istenek, az istenkirályok, végül a közemberek fölé emelt halandó királyok szimbólumává vált. Erős, vad és büszke mivoltuk miatt lettek hatalomjelzők. A bika szarvai kezdetben csak az istenek fején jelenhettek meg, amellyel rendkívüli képességeiket jelezték, később uralkodói jelképpé váltak. A királyi fejdíszben az isteni erő és a királyi hatalom kifejezőivé lettek. Erre legjobb példa Kréta, ahol isteneket és a királyi (talán istenkirályi) méltóságot jelölték.

A bikához köthető istenségek teremtők, égistenek, fényistenek, kapcsolatban álltak a termékenységgel és a túlvilággal is. Legismertebb görög megfelelője maga Zeusz, aki *tauromorph* alakban is létezett és a bikakultusz minden aspektusa megnyilvánul alakjában. A bika jelképrendszere, a hozzá kapcsolódó istenségek széles köre az isteneknek bemutatott áldozatok legtekintélyesebbikévé emelték a bika véres áldozatát, a *tauroktoniát*, amelyet a legyőzéséért folytatott küzdelem, a *taurumachia* előzött meg.

A *taurumachia*-jelenetek közül az állatok közötti viadal tűnik fel elsőként. Ez kezdetben a természet ellentétes őserőinek küzdelme volt. A bika és az oroszlán által megjelenített küzdelemük Mezopotámiában már az uruki periódus ábrázolásain megjelent.¹⁵ A tehenekre

¹¹ A szamothrakéi misztériumokban iker félistenek, akiket a Démétér, Perszeponé és Hekaté tiszteletére rendezett ünnepségen orgiasztikus táncsal ünnepeltek. A Korybantészek kórusának tagjai, Héphasztosz fiainak tartják őket a hét Apollón fi mellett. A thébai istennevek (Axierosz, Axiokersza, Axiokerszosz és Kadmilosz) KERÉNYI K.: *Görög mitológia*. Budapest, 1977. 41. szerint Démétért, Perszeponét, Hadészt és Hermészt takarják. A rómaiak nagy tiszteletben tartották, mert úgy gondolták, hogy legendás ősük, Dardanosz azonos az egyik Kabeiroossal. Ennek alapján a capitoliumi triászsal és/vagy a *penatesszel* azonosították.

¹² A kultusz kapcsolatban állt Dionüszossal és Hermésszel, így a vegetációs és a nyájak termékenységéért is felelős isteneknek mutatták be az áldozatot.

¹³ DIODÓROSZ: *Bibliothéké* 5.64.4.

¹⁴ Eredetileg a „Szelek Úrnője”, később gyógyító anya-, majd gabonaistennő.

¹⁵ H. FRANKFORT: *Cylinder Seals*. London, 1939. Vd. és Vi. ábra, vö. uo. 24.

támadó oroszlán és a bika asszociatív összekapcsolása már későbbi időkhöz társult, ahol a bika a védelmező erő szerepét töltötte be.¹⁶ A perszeopoliszi palota őrző szárnyas bikái és bikafejes oszlopfői mellett a palota dromosán ott menetelnek az oroszlánok és bikák is. Könnyű volna kijelentenünk, hogy a jelképtár ebben az esetben is a föld gonosz erőin győzedelmeskedő királyi hatalom megjelenítése, de nem így van. Gyakori előfordulásuk, főként kulcsfontosságú helyeken, határozottan azt sugallja, hogy fontos szimbolikus jelentősége van, de Hinnells kételyét fejezi ki a pontos értelmezés lehetőségéről.¹⁷ Ennek oka, hogy a palotában megjelenő bikák és oroszlánok polimorph szimbólumok. A bikafejes oszlopfők mindenképp hatalmi jelképek és az asszír típusú kapuőrző szárnyas bikákkal együtt az erő és a természetfeletti hatalom kifejezői. A bika a perzsa vallásban a nagylelkűség és a jóság szimbóluma, uralkodói jelkép volt.

Az oroszlán az általános köznévelkedésben uralkodói szimbólum, a királyság jelképe, az uralkodó minden ellenséget elpusztító erejét is kifejezheti. A mezopotámiai művészetben azonban főként támadó és veszélyeztető szimbólumként szerepel. Ezt a hagyományt követhetjük a zoroasztrianizmusban is, ahol az oroszlán sohasem jelenik meg mint megmentő, jótévő erő.¹⁸ Boyce ezt a jelentéstartalmat elemezve arra a megoldásra jut, hogy ez a motívum nem perzsa, hanem korábbi mezopotámiai jelkép átvételként került be a perzsa művészetbe.¹⁹ Ez az átvétel a palotaművészet ikonografikus hagyománytisztelét tükrözi a Közel-Keleten. Egy lehetséges értelmezése szerint az oroszlán és a bika asztrológiai jelentésűek és az évszakok sorrendjét képviselik. A perszeopoliszi palota nagy lépcsőjének két oldalán kettejük harca az évszakos körforgást ábrázolja. Itt a bikát megtámadó oroszlán a tavaszi napéjegyenlőség által legyőzött tél örök győzelmének megjelenítője. Az oroszlán nap-szimbólum, a bika a holdé, harcuk a halál és feltámadás megismétlődő ciklusát követi. A motívum jelentéstartalma így változik a csillagászatiból a királyi hatalom szimbólumáig, majd a szezonális változás jelképévé.

Az ember és állat közötti harc, a bikaviadalok előzményei a korai vadásztársadalmakig nyúlnak vissza, amikor a vad bikák elfogása, megfékezése és legyőzése előzte meg az áldozati cselekményt. A *taurobolium* (bikaáldozat) és a *kriobolium* (kosáldozat) a korai kultúrszokban, mint a vadásztársadalmak rituáléja, gyakorta tetten érhető. A bika legyőzése mint rituális cselekvés a hatalom megszerzésének próbája volt. A bika nem pusztán isteneknek szentelt áldozat, de képes azt is megszentelni, aki kapcsolatba kerül feláldozásának ceremóniájával. Feláldozása a közösség életerejét is szimbolizálta és halálával azt védelmezte. A bikaáldozat tehát a legszentebb áldozatok közé tartozott.

Gilgameš és Enkidu küzdelme az égi bikával már ehhez a körhöz tartozott, a győzelem kapcsolatát teremtett az emberek és az istenek világa között. A királyi hatalom nem pusztán a királyok isteni eredetén alapult, hanem sokkal inkább az uralkodó mágikus erővel bíró karizmatikus hatalmán.²⁰ Ennek az erőnek az egyik megjelenítője volt a bika.

¹⁶ PICARD, i.m. 193.

¹⁷ J. R. HINNELLS: *Persian Mythology*. London, 1985.

¹⁸ Az asszír hagyományban is „királyi vad”, amellyel az uralkodók megküzdenek, legyőzik, ami az emberfelettié növesztett, a gonosz erőket legyőzni képes erejüket szimbolizálja.

¹⁹ M. BOYCE: *A History of Zoroastrianism. II*. Leiden–Köln, 1982. 106.

²⁰ CH. GROTTANELLI: Kingship: An Overview. In: *The Encyclopedia of Religion*. 8. New York, 1987. 312–322.

A bika legyőzésének első fázisa a bikaviadalok vértelen formája volt. Ilyen a szíriai eredetű, de Krétáról ismert bikaugrás (*taurokatapszia*) szakrális szertartása, amelynek a krétai vallásosságból fakadóan²¹ az a különlegessége, hogy nők is részt vettek benne. A második fázis, a *tauroktonia* (bikaölés) mitologikus eredete a Gilgames-eposzban is szereplő égi bika legyőzéséhez kapcsolódik. Ez a teremtő/alapító mítoszok visszatérő motívuma a *katabaszisszal*, az alvilágjárással együtt. Így szerepel a Minotaurusz-mítoszban, ahol a labirintus jelképezi az Alvilágot, és így kötődik az alapító/megmentő hősön, Thészeuszon, illetve Ariadnén keresztül Dionüszosz kultuszához, akit gyakran ábrázoltak bikaszarvakkal, *tauro-morph* alakja volt Kükizosban. Nonnosz Zagreusz története szerint Dionüszoszt a titánok bikaborjú alakjában megölték és megették.²² Az újjászülető Dionüszosz első élete bika alakjában ér véget, tehát a bikaáldozat az emberáldozatot helyettesíti.²³ Ez a mítosz kapcsolódik Suidasnál²⁴ Szabazioszhoz,²⁵ aki egyértelműen azonosítja a fríg istennel.

A Dionüszosz tiszteletére tartott ünnepeknek a bikaáldozat is fontos része volt. A nagyobbik Dionüzián bikát áldoztak,²⁶ amint két évente rendezett fesztiválokon Krétán is. Ezek mind vegetációs ünnepek voltak, a természet körforgását jelenítették meg, így kapcsolódtak a keleti misztériumvallások az észak-európai kultuszokhoz, ahol a bika a gabona-szellem általános megtestesítője volt.²⁷ Ugyanezt fejezi ki a Magna Mater- vagy Kübelé-Attisz-kultusz, amelynek csúcspontja a bikaáldozat volt.

A vadászársadalmak istennője volt Artemisz is, aki szintén kapcsolódott a bikaszimbólum fent már érintett aspektusaihoz. A „Vadállatok Úrnője” volt ő is, ez kimutatható *Artemisz elaphébolosz*²⁸ alakjában, de a klasszikus mitológiában a szűz istennő eredetileg szintén kötődött a termékenységhez. Nemcsak holdistennői mivolta, de az epheszoszi Artemisz kultuszszobrát díszítő bikaherék is egyértelműen a bikakultusz termékenységi aspektusaihoz kapcsolják. Ennek epheszoszi előzménye a kultusztemplom *temenosz*ának eredeti istennője, Magna Mater (Kübelé) tisztelete, akinek szerepe hasonlított Artemisz kultikus feladatköréhez. A bikaáldozat klasszikus megjelenése a görögöknél (bár ez vitatott)²⁹ *Artemisz tauropoloszhoz*³⁰ fűzhető, akinek temploma Halai városában volt. Kultusza itt más oldalról mutatja az istennőt. *Tauropolia* ünnepén egy ember megvágott nyakának néhány csepp vérént áldozták fel az istennőnek. Ez a korábbi valós emberáldozatok emléke volt, valamint azt is igazolja, hogy a bika feláldozása az emberáldozatot helyettesíti. A *taurobolium* szó eredeti formája *tauropolium* lehetett.³¹

²¹ Ariadné a krétai kultusz főpapnői szerepét is betöltötte.

²² W. BURKERT: *Greek Religion*. Cambridge, 1985. 64.

²³ Pl. Kréta, ahol a régészeti emberáldozati nyomok mellett bőséges bikakultuszra és -áldozatra utaló jel van.

²⁴ SUIDAS: *Lexicon*. s.v. *Sabazios*.

²⁵ Fríg főisten, akinek tisztelete beolvadt Kübelé kultuszába, Dionüszoszsal és Zeusszal is azonosították.

²⁶ Kr. e. 333-ban 240 bikát öltek meg.

²⁷ J. G. FRAZER: *Az Aranyág*. Budapest, 2002. 301.

²⁸ 'Szarvasölő'. HOMÉROSZ: *Iliász* 18, 319.

²⁹ C. H. MOORE: On the Origin of the Taurobolium. *Harvard Studies in Classical Philology* 17 (1906) 43–48.

³⁰ 'Bikaölő'. M. RICE: *The Power of the Bull*. London–New York, 1998. 47.

³¹ R. DUTHOY: *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology*. Leiden, 1969. 123.

A kultusz (Pauszanasz szerint) szkíta eredetű,³² a vérszomjas istennők nem voltak jellemzők a görög vallásra. Mind a kultusz idegen eredete, mind a vérszomjas vadság, mind az egzotikus vadállatok közel hozzák alakját Dionüszosz tiszteletéhez. A természetistennő hatalmát fejezik ki a természet felett. A vad természet megszelídítése, betörése miatt kultusza Halaiban egyértelműen összefüggött a katonai kiképzéssel.³³

Az istennő tiszteletére bemutatott emberáldozat gondolata (*Iphigeneia Taurisz*) Rómában vált igazán népszerűvé, ugyanis beleillett a halotti szertartások szakrális rendjébe, és a gladiatori küzdelemmel együtt teljesen elfogadott volt. Az emberáldozatot kiváltó állatáldozat eszméje sem volt eredeti római gondolat, mint Plutarchosz Lucullus életrajzában leírja³⁴ *Persziasz Artemidosz*³⁵ folyóistennő kultuszát, akinek üszői közül egy felajánkozott Lucullusnak, hogy áldozza fel az istennőnek. A korábbi³⁶ azonosítást elvetve, nem lehetünk biztosak ugyan a bikaáldozatban, hiszen üszöröl van szó, de abban igen, hogy a nagytestű állatok áldozata emberáldozatot helyettesíthetett.³⁷

A *taurobolium* tehát leginkább a keleti területeken virágzott. A császárforumok *tauroktonia*-jelenetei viszont ennek a szokásnak a nyugati megjelenését mutatják. Kérdés tehát, hogy miként jutott el ez Rómába, és vajon mely istenségek rítusainak részeként vált a római kultuszok elemévé. A rituális átvételeknek két módja volt. Az egyik a közvetlen földrajzi érintkezés során történő átvitel, a másik a metaforikus mód, ami miatt egy vallási szertartás egy másik kultúrkörben meggyökeresedett.

A *taurobolium* a rómaiakhoz a hellenisztikus hatással együtt érkezett. A rómaiak életében korábban a bika áldozati állatként nem játszott kizárólagos szerepet. *Hekatombé*³⁸ a császárkorig nem dívott, a *souvetaurilia* esetében is csak egyike volt a három szent állatnak. A *souvetaurilia* a *lustratio* és a városalapítás szertartásának része volt. Eredete nem tisztázott, de talán ez is görög átvétel; Homérosznál vadkant, kost és bikát áldoznak.³⁹ A *souvetaurilia* legkorábbi tárgyi emlékei az *area sacra S. Omobono* ásatásairól kerültek elő.⁴⁰ A három állat egyidejű feláldozásának állandó példája Marshoz fűződik. A májusi *Ambarvalia* a szántóföldek megtisztító szertartása volt, amely során egy bikát, egy kost és egy sertést háromszor körbevezettek a földek körül, majd feláldozták őket. Augustus korától a szertartást a *fratres Arvales*⁴¹ testülete végezte. Az *Acta Arvalia* feljegyzései szerint Mars

³² F. CUMONT: Le Taurobole et le culte d'Anahita. *Revue archéologique. Troisième série.* 12 (1888) 132–136. és MOORE, i.m. 43–48. Anahitával azonosítja.

³³ S. L. BUDIN: *Artemis*. London–New York, 2015. 128.

³⁴ PLUTARCHOSZ: *Lucullus* 24. 6.

³⁵ MOORE, i.m. tagadja azonosságát *Artemisz tauroposzszal*.

³⁶ CUMONT, i.m.

³⁷ Ez nyilvánul meg az Iphigénia-történetben, de ennek nyomát őrzi a bibliai Izsák története is.

³⁸ Száz bika feláldozása. Zeus, Héra, Athéné és Apollón tiszteletére történt.

³⁹ HOMÉROSZ: *Odüsszeia* 11, 131. skk.

⁴⁰ G. IOPPOLO: I reperti ossei animali nell'area archeologica di S. Omobono (1962–1964). *Atti della Pontificia accademia romana di archeologia. Rendiconti.* 44 (1971–1972) 3–27. A legrégebbi (Kr. e. 6. századi) rétegben 68,5% birka-, 22,5% sertés-, 7,8% szarvasmarha-, 1% kutyamaradvány került elő. Vö. C. MOSER: *The Altars of Republican Rome and Latium. Sacrifice and the Materiality of Roman Religion*. Cambridge, 2019. 94.

⁴¹ 'Szántóföldi Atyák'. A jó termésért végzett tisztító szertartások papjai, eredetileg Dea Dia papi testülete volt.

mellett bikaáldozat (*bovem marem*)⁴² a legfőbb istennek, Iuppiter Optimus Maximusnak járt. Neki áldoztak bikát a consulok is hivatalba lépésükkor.⁴³ A *fratres Arvales* feljegyzései azt is megerősítik, hogy bikát áldoztak a megistenült császároknak, *Divus Augustusnak* és *Divus Claudiusnak*.⁴⁴ Ennek a szokásnak a kialakulását Augustus alapozta meg a *numen Augusti* kultusszal.⁴⁵ Ez a forma mind külsőségeiben, mind jelentéstartalmában rómaivá vált, és fokozatosan gazdagodott és alakult a római szertartásrend keretei között.

A *taurobolium* fentiekől eltérő áldozati szertartása⁴⁶ szintén külső átvétel Rómában, és gyakoriságát és ismertségét tekintve Rómában többnyire a fríg Magna Mater (Cybele) tiszteletére végzett rituálénak tekintik, melyben egy bikát megöltek egy gödör felett, amiben a beavatott tartózkodott és a vér által újjászületett az örökkévalóság számára (*in aeternum renatus*).⁴⁷ Ez a szertartás először Sextilius Agesilaus Aedesius szenátor Kr. e. 376. augusztus 13-ra keltezett feliratán,⁴⁸ teljes ismertetése pedig Prudentiusnál olvasható.⁴⁹ A bikaáldozat eredetének az istennőhöz kötését azonban már Moore is megkérdőjelezte.⁵⁰ A „Nagy Istennő/Istenanya” szinkretizmusa Keleten is szinte követhetetlen, és a hellenisztikus hatás erősen kétségessé teszi, hogy az egyes istennő-azonosítások valóban úgy történtek-e, ahogyan azt a források feltételezték. Prudentius leírása hatszáz évvel a kultusz Rómába érkezése után született, és más szövegszerű fogódzónk nincs a kultusznak a bikaáldozat ezen módjával való kapcsolatára. Előfordulhat, hogy a leírás a Mithrász-kultusz hatására került ki Prudentius tollából, és Magna Maternek nem volt köze ehhez a véres bikaáldozathoz.

Az istennő (*Mater Deum Magna Idaea, Cybele*) kultusza Kr. e. 204-ben érkezett meg Rómába. Nem volt temploma, ezért az istennő szent követ Victoria palatinusi templomában helyezték el.⁵¹ Ez az ideiglenes megoldás szándékos és szimbolikus jelentőségű volt. Magna Mater összekapcsolása Victoriával azért történt, hogy megkönnyítse a Sibylla-jóslat végrehajtását, az ellenség Itáliából való kiűzését. Érezhető benne, hogy ő a római istenekbe vetett megrendült hit megerősítésének, a győzelem kivívásának záloga. Az istennő palatinusi kultushelye, amelyet csak Kr. e. 10. április 10-én, Augustus idején avattak fel, már más politikai megfontolásból készült. Még mindig Victoria szent helye mellett, de önálló templomának felépítése összhangban volt azzal a római hiedelemmel, hogy az istennő kultusza az ősi trójai vallási örökséget képviseli,⁵² mert a görög mitográfiai hagyományban Magna Mater szoros kapcsolatban állt az Ida-heggyel Krétán és Troaszban (innen az *Idaeon*

⁴² A *bos mas* hím szarvasmarha, ami lehet ökör vagy bika is, bár arra inkább a *taurus* szó volt a használatos.

⁴³ LIVIUS: *Ab urbe condita* 41.14.

⁴⁴ *Acta Arvalia* ad a. 59.

⁴⁵ Pl. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. (továbbiakban: CIL) XIII. 7313 (Kr. u. 224): *In honorem domus divinae, Numini Augusti hastiferi sive pastores consistentes Castello Mattiacorum de suo posuerunt VIII Kalendas Apriles*.

⁴⁶ A feláldozott állat itt kétséget kizáróan bika, míg a *bos* ökör, herélt hím szarvasmarha volt. A *fratres Arvales* actáiban a hím ökör (*bos mas*) hangsúlyozása talán azért fontos, mert a *bos* szó jelenthet tehenet is.

⁴⁷ Feltámadt az öröklét számára.

⁴⁸ CIL VI. 510 = *Inscriptiones Latinae Selectae. I–III*. Hrsg. H. DESSAU. Berlin, 1892–1916. 4152.

⁴⁹ PRUDENTIUS a 4. században írta le a *tauroboliumot* a *Liber Peristephanonban*: 10, 1011–1050.

⁵⁰ MOORE, i.m. 47–48.

⁵¹ LIVIUS, i.m. 29.10.4–11.8, 14.1–14; OVIDIUS: *Fasti* IV.247–348.

⁵² VERGILIUSnál többször is elöltünk a menekülő Aeneas mellett, pl. *Aeneis* II. 788.

epiteton).⁵³ Magna Mater, Victoria és Apollo templomának hármasa Augustus valláspolitikájának, az új városalapításnak és származásmítosznak a jegyében került egymás mellé a Palatinuson. Augustus itt körbevette magát az új alapítási mítosz és a győzelem ikonográfiájának az addigitól eltérő darabjaival.⁵⁴ Azt, hogy valóban Magna Mater szertartásrendjébe tartozott volna a *taurobolium*, nehéz bizonyítani. Azt viszont kijelenthetjük, hogy az Antoninusok idején az istennő kultusza új virágzásnak indult, és ettől a korszaktól kezdődően vannak kézzelfogható adatai a neki bemutatott bikaáldozatoknak. Ekkor a *Mons Vaticanus* volt kultuszának másik központja, és mint a feliratok mutatják,⁵⁵ itt mutattak be áldozatot Bellonának is. Itt volt a *taurobolium* szertartásának színtere.⁵⁶ Ez a bikaáldozatok, Bellona és Victoria egy körbe vonását jelenti. A szertartási központ első említése Kr. u. 160-ból, Antoninus Pius korából való,⁵⁷ ami még egy új színnel egészíti ki a *taurobolium* ikonográfiáját. Antoninus Pius nevéhez fűződik ugyanis a *taurobolium* adaptálása a római császárkultuszba. Így uralkodásától kezdve kétféle *taurobolium* létezett: a misztériumokhoz kötött és a császári. Az előbbi a hagyományos rítus, az utóbbi, az új típusú *taurobolium* a császár jóléte érdekében (*pro salute Imperatoris*)⁵⁸ bemutatott szertartás volt. Így kapta Magna Mater a *Salutaris* jelzőt Antoninus Pius érdemén, mint a császár személyes védőistennője.

Forsythe szerint⁵⁹ a *taurobolium* ilyen értelmezése a rómaiaknak a trójai ősök történelmi és vallási jelentősége folyamatos átértelmezésének egy állomása volt. Hadrianus nem sokkal előtte épített nagyszabású templomot Venusnak és Romának szentelve,⁶⁰ amely a rómaiaknak a trójai Aeneasztól és Venustól való származását hirdette. Ez a templom visszautalt a Venus Genetrix-templomra és a Caesartól megalapozott, majd Augustus által kidolgozott új alapítási ideológiára. Az új származásmítosz jegyében történt a császári *taurobolium* szertartásának kialakítása és a *Phrygeanum* építése, és mindkettő valószínűleg Róma 900. éves fennállásának ünnepéhez kapcsolódott.⁶¹

A *taurobolium* és Venus összekötése több oldalról is megközelíthető. Ahogy Magna Mater minden istenek anyja, Venus Genetrix a rómaiak ősanja. *Aphrodité en képoisz* mint Venus Genetrix előképe és Magna Mater Venus Caelestis alakján keresztül is ide vonható.

⁵³ G. FORSYTHE: *Time in Roman Religion. One Thousand Years of Religious History*. New York–London, 2012. 85.

⁵⁴ GESZTELYI T.: Magna Mater változó szerepkörben. *Ókor* 1 (2016) 64–68., 66.

⁵⁵ CIL XIII. 1751: *Taurobolio Matris d(eum) m(agnae) Id(aeae)/ quod factum est ex imperio Matris [d(eum)]/ pro salute imperatoris [C]aes(aris) T(i)i Aeli/ Hadriani Antonini Aug(usti) Pii p(atris) p(atriciae)/ liberorumque eius/ et status coloniae [L]ugudun(ensium)/ L(ucius) Aemilius Carpus IIIIvir Aug(ustalis) item/ dendrophorus/ vires excepti et a Vaticano trans/tulit ara(m) et bucranium/ suo incendio consecravit/ sacerdote/ Q(uinto) Sammio Secundo ab XV viris/ occabo et corona exornato/ cui sanctissimus ordo Lugudunens(ium) Perpetuitatem sacerdoti(i) decrevit/ App(io) Anno Atilio Bradua T(ito) Clod(io) Vibio/ Varo co(n)s(ulibus) / L(ocus) d(atatus) d(ecreto) d(ecurionum).*

⁵⁶ D. FISHWICK: *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire. I–IV*. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 108.) Leiden, 2005.

⁵⁷ CIL XIII. 1751.

⁵⁸ FORSYTHE, i.m. 92.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Építése 121-ben kezdődött.

⁶¹ FORSYTHE, i.m. 92.

Hadrianus alatt 134-ben⁶² az ő tiszteletére végeztek Pozzuoliban *tauroboliumot*.⁶³ Ez Venus Caelstis beemelése volt a legfőbb istenek körébe.⁶⁴ Személye asszociálható a „szír istennővel”, Asztartával, akit Vergilius *magna deum genetrixnek*⁶⁵ nevez, ebből következően pedig a trójai Venus Genetrixszel is. Mondhatnánk úgy is, hogy a capitoliumi Iuppiter–Mars–Quirinus, majd Iuppiter–Iuno–Minerva triász leszállt a Capitoliumról és Iuppiter Optimus Maximus–Mars (Ultor, Pater)–Venus Genetrix⁶⁶ hármasává formálódott.

A *taurobolium* virágzása tehát a philhellenizmus császárai (Traianus és Hadrianus) idejére tehető. A bikaölő Victoriák lettek a Traianus-kor hivatalos épületeinek tradicionális díszei. Elhelyezésük arra utal, hogy kapcsolatban álltak a császárkultusz rituális cselekményeivel is. A *taurobolium* szertartásrendje a későbbiekben is formálódott és a császári megújulás ünnepéhez, a decennáliához és a vicennáliához⁶⁷ fog kapcsolódni.⁶⁸

A fentiek jegyében meg kell vizsgálnunk a bikaölő Victoriák képi megjelenítésének történetét is. A motívum megjelenését az ún. Campana-reliefekkel tudjuk bizonyítani, amelyek késő köztársasági–kora császárkori megjelenését mutatják.⁶⁹ Ezekon görögös istennő-ábrázolás található, azaz az istennő meztelen. A jelenet tehát már a köztársasági korban ismert volt, eredete azonban ismeretlen, csak a kompozíció mutat görög hatást. Az Augustus-kori érméken, például Augustus *aureusán*⁷⁰ a félmeztelen változat látható, és ez ismétlődik meg a Traianus-forumon is. A romanizált Victoria,⁷¹ azaz a félig felöltözött nőalak két másik emléken is fellelhető, az egyik a Marcellus-színház fríz-töredékén, a másik a Musei Capitolini Caffarelli-kertjének tömbjén. Mindkettő a korai császárkorra datálható és megelőzik a Traianus-kort.⁷² Ehhez illeszthetők a sorban a *Templum Pacis* töredékei.⁷³ Az elsőt Vespasianus korára, a másodikat a Severus-korra datálták. Domitianus *Aula Regiáját* is díszítették ezzel a jelenettel.⁷⁴ Ezután a motívum, a Traianus-kori gyakori ismétlődésektől és a Severus-kori restaurálástól eltekintve, eltűnik.

Honnan hát a motívum? A korai változat hellenisztikus átvétel lehet. Augustus idejére kell tennünk a motívum átlényegülését. Az *ARMENIA CAPTA* feliratú érmeken⁷⁵ látjuk a

⁶² CIL X. 1516.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Korábban Magna Mater kivételével csak Iuppiternek és Marsnak mutattak be bikaáldozatot.

⁶⁵ VERGILIUS, i.m. II. 788.

⁶⁶ A főisten megtartotta capitoliumi székhelyét, de Mars és Venus két császárforum templomának istenei voltak. Így tükröződik a köztársasági szakrális centrum császárforumokra való hangsúlyátvételén keresztül a hatalmi átrendeződés Caesar és Augustus idejétől kezdődően.

⁶⁷ Uralkodásának tizedik és huszadik évfordulója.

⁶⁸ FORSYTHE, i.m. 112.

⁶⁹ A. H. BORBEIN: *Campanareliefs. Typologische und stilkritische Untersuchungen*. Heidelberg, 1968. 43–118.

⁷⁰ *Roman Imperial Coinage. I. Ed.* C. H. V. SUTHERLAND. London, 1923. (továbbiakban: RIC) 514.

⁷¹ Inv. Deutsches Archäologisches Institut 52254; Inv. Musei Capitolini 1036/S.

⁷² L. NICOTRA: *The Figurative Programme of the Architrave Friezes in the Forum of Trajan, Rome*. PhD-thesis. Leicester, 2015. 297–298.

⁷³ Inv. Forum Pacis 975; a másik: R. MENEGHINI–A. CORSARO–B. PINNA CABONI: *Il Templum Pacis alla luce dei recenti scavi*. In: *Divus Vespasianus*. Ed. F. COARELLI. Milan, 2009. 198.

⁷⁴ P. H. VON BLANKENHAGEN: *Flavische architektur und ihre Dekoration untersucht am Nervaforum*. Berlin, 1940. 66.; pl. 23, 67.

⁷⁵ RIC 514.

jelenet legtöbbet elemzett prototípusát. Ennek értelmezésekor szóba kerül a bika szimbolikájánál maga Arménia, a Taurus-hegység, és nem feledkeznek meg a Mithrász-kultuszra utaló jelenetről sem. Mindhárom beleérthető a szimbólumba, a kultikus utalás azonban csak Arméniában volt érthető. Mithrász-kultusza a Kr. u. 1. század végén a hadsereg révén ért el római területekre, főként a Duna menti kereskedő- és katonai központokba.⁷⁶ Így a római polgárok számára, és főként a római elit számára veretett aranypéNZ propagandája aligha a Mithrász-kultuszra történő utalás.⁷⁷ Sokat vitatott kérdés, hogy a Mithrász-kultusz ikonográfiája mikorra és honnan alakult ki. Talán Augustus korára vezethető vissza, amikor is először jelent meg Rómában az ellenséget legyőző Victoria mellett a bikaáldozat és a keleti kultuszokra asszociálható *tauroktonia*-kép. Ez klasszikus római áldozati jelenet, az állatot felajánlják az égi isten(ek)nek. A Mithrász-képek narratív kíséző jelenetei⁷⁸ itt hiányoznak. Egyedül a fényszimbólumként megjelenő kandeláberek utalnak egy égi istenségre (leginkább Apolló) jelenlétére. Jóllehet el kell vetnünk a motívumnak a Mithrász-kultusból való eredeztetését, nem lehet elvetnünk magának a bikaszimbólumnak a keleti jelentéstartalmait, sem a teremtéshez/birodalomalapításhoz, sem a megváltáshoz, sem az asztrális jelentéstartalomhoz⁷⁹ való kötöttségét.

Ezért más szimbolika után kell néznünk. Ismét az érmék adhatnak támpontot. Kr. e. 212-ben,⁸⁰ majd 204–133 között Syracusae-ban vertek⁸¹ olyan érmét, amelynek egyik oldalán egy sisakos Athéna/Arész-Mars fej, a másik oldalán a bikaölő Victoria (*Niké Bouthutousa*) látható. Ennek párja egy Kr. e. 212 után vert érme, a juhot áldozó Victoria.⁸² Az érmekibocsátás előzménye a második pun háborúban a Kr. e. 213–212-ig tartó ostrom volt, amelynek végén a rómaiak bevették a várost. *Niké Bouthutousa* ikonográfiai előképe feltehetően Athéna Niké (*Apterosz Niké*)⁸³ akropoliszi templomának korlátján fordul elő. Itt az athéniak perzsák feletti győzelmét megünnepeleendő a ballusztrád mindhárom oldalán lényegében ugyanaz a jelenet látható: Athéna Niké sziklás trónuson ül, előtte pedig szárnyas győzelemistennők bikát vezetnek áldozatra, illetve hadizsákmányt, fegyvereket hordoznak.⁸⁴ Ez az ikonográfiai egyezés Syracusae-ban a város fölötti római győzelemre utal olyan képi propagandával, amelyet a város görög lakosai is ismerhettek. Strazzulla a Cam-

⁷⁶ A kilikiai kalózok által elterjesztett vallás főként a görög területeken hatott, és csak egy volt a sok vallás közül. STATIUS Kr. u. 90 körül említi (*Thebais* I. 717–720.), ekkorra válhatott széles körben ismertté a római elit számára is.

⁷⁷ MOORE, i.m. feltételezi ugyan, hogy a Mithrász-kultusz hatott a *taurobolium* szertartásrendjére, ugyanis Pompeius kalózháborúja idejére teszi az első találkozást a kultusszal. Ez azonban kevés volt, hogy hathasson Augustus birodalmi propagandájára.

⁷⁸ Mithrász születése, a bika üldözése, megölése, feláldozása stb.

⁷⁹ Ehhez részletesen ld. I. STANLEY: A New Interpretation of the Bull-slaying Motif. In: *Hommages à Maarten J. Vermaseren. II.* Eds. M. DE BOER–T. A. EDWARDS. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain. 68/2.) Leiden, 1978. 519–538.; SZABÓ Á.: A Tauroktonosz jelenet csillagképeinek összekötő eleme. <http://www.mithras.hu/irodalom/szaboadam.html>. (Letöltve: 2019. 07.13.)

⁸⁰ British Museum Catalogues of Coins (továbbiakban: BMC) 698.

⁸¹ *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.* Copenhagen, 1942–1979. 910.

⁸² Classical Numismatic Group 61, Lot 175.

⁸³ A szárnyatlan Niké. PAUSZANIASZ: *Görögország leírása* I. 22. 4.

⁸⁴ A jelenet megismétlődött egy, a templom keleti oldalánál felállított oltáron is.

pana-reliefek elemzésekor megállapította,⁸⁵ hogy az Athéna Niké-templom bikaáldozata a marathoni bikára⁸⁶ utal, amelyet Apollónnak áldoztak fel. Ezzel megteremtődött a kapcsolat a bikaáldozat, Niké/Victoria és Apollón között, amely Augustus új vallási koncepciójának gerincét alkotta. Az pedig, hogy Augustus teljes építészeti dekorációs programja az athéni Akropolisz díszítő művészetén alapult, tovább erősítik az ikonográfikus átvétel athéni eredetének lehetőségét.⁸⁷ Niké áldozati jelenete látható később Antoninus Pius érméjén is.⁸⁸

A Caesar- és Traianus-forum két istenségéhez (Victoria, Amor) társított bikaáldozatok a bikaszimbolika minden aspektusát felölelik. Mindkét dombormű-változat szakrális mozdulatában az égi isteneknek felajánlott véres áldozat mutatkozik meg: a bika fejét az ég felé húzva készültek a *taurobolium*ra, hogy az állat kiömlő vére az ég felé szökjön.

Az Amorok mellett a bika mint a földet megtermékenyítő erő *Aphrodité en képoisz*nak, a művelt kertek termékenységi istennőjének és Venus Genetrixnek a megszemélyesítője. Kiömlő vére a gazdagságot adó termékenység, amelynek azonban nincs köze a misztérium-vallások újjászületési áldozataihoz.

A bika Victoriával társítva egyrészt a sötét és pusztító erők jelképe. Kifejezett mindent, ami ártólag hathatott a római államra. Másrészt a leghatalmasabb életenergia feláldozása egy felsőbb hatalomnak, a közösség önkéntes véráldozata, amellyel az isteni segítséget köszönték meg. Victoria kultusza közel áll Nemeszisz kultuszához, amelyet Augustus összekapcsolt Mars Ultoréval. Az Augustus által elkezdett ikonográfiai jelentéstartalomban a bika mint áldozati állat nem egyszerűen a városalapításkor, győzelem után, engesztelésül, megtisztuláskor bemutatott rítus egy eleme volt. A bikaáldozat ugyan folyamatosan megjelenik a császárkori ábrázolásokon, de a Victoriához társított *tauroktonia*-jelenet a fenti példákat leszámítva nem kerül elő. Ebből arra kell következtetnünk, hogy nem egyszerűen áldozatbemutatásról, hanem ennél mélyebb jelentéstartalomról lehet szó.

Rómában Augustus valláspolitikájának köszönhetően az új eredetmitosz jegyében Mars Ultor felzárkózott a főisten mellé, akinek állami és szakrális funkcióinak egy része az Augustus-forumra és a Mars Ultor-templomba helyeződött át.⁸⁹ Így a Mars Paterként értelmezett városalapító, Venus Caelestis (Genetrix) és Victoria kultusza együttesen adja meg a *tauroktonia*-jelenet igazi értelmezését. *Artemisz tauropolosz*, akinek bikaáldozata a hadi kiképzéssel hozható kapcsolatba, Victoria, Magna Mater és Bellona mind a fegyverek által megszerzett győzelmet, azaz a római hódító politikát támogató istenségek. Nem pusztán egy diadal, hanem a fegyverek által megteremtett béke és jólét, a *Pax Romana* kifejezője is.⁹⁰ A jelenet a számos győzelmi ikonográfiát jelképező elem esszenciális sűrítése, magát a

⁸⁵ M. J. STRAZZULLA RUSCONI: Il mito greco in età augustea. Le lastre campana e il caso di Teseo. *Publications de l'École française de Rome*. 253 (1999) 555–591., 579–580.

⁸⁶ A krétai bika, amelyet Héraklész vitt Attikába és Thészeusz ölt meg.

⁸⁷ Az Akropolisz hatását Augustus építési programjára részletesebben ld. T. HORVÁTH Á.: *Augustus foruma Rómában*. Szeged, 2016. 70. Emellett még megemlítendő, hogy *Aphrodité en képoisz* kultusza is az Akropolisz északi lejtőjén volt tetten érhető, tehát magának a termékenységi aspektusú Aphroditének és Venus Genetrixnek a kultusza is athéni gyökerű lehet. A kérdésre ld. E. PALA: Aphrodite on the Akropolis: Evidence from Attic Pottery. In: *Brill's Companion to Aphrodite*. Eds. A. SMYTH–S. PICKUP. Leiden–Boston, 2010. 195–216.

⁸⁸ BMC 56.

⁸⁹ T. HORVÁTH, i.m. 18/13. jegyzet.

⁹⁰ B. PINNA CABONI: Frammento di fregio architrave con vittoria tauroctona. In: COARELLI, i.m. 446–447.

Vergilius által megfogalmazott – „Ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,/ El ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass,/ És kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!”⁹¹ – római ideológiát jeleníti meg. Ennek a rómaiakra gyakorolt hatását pedig lemérhetjük azon, hogy ezt a jelképrendszert, amely a Traianus-forumon minden bizonnyal hatásos volt, és a *Basilica Ulpia* középhajóját körülövező bikaölő Victoriák kiteljesítették az egyszerű *taurobolium* jelentéskörét, a római középületek hivatalos szimbólumaivá tették.⁹² Antoninus Pius nemcsak a római államra, hanem a császárokra is kiterjesztette ennek jelentéstartalmát⁹³ és beemelte a császárkultuszba. Így az Artemisz képviselte természet feletti uralom, az Athéna általi város/birodalomvédelem, a Niké-Victoria jelentette dicsőség Nemeszisz alakján keresztül összefonódott Mars Ultorral, Venus Caelestis személyén keresztül Venus Genetrixszel. Hozzájuk társultak még a „megidézett” istenek, Dionüszosz és Apollo. Így a *pro salute imperatoris* bemutatott bikaáldozatok a *divus imperator*hoz kötődtek az uralkodókat. Ezáltal a megistenült császárok egyenrangú társaivá lettek a római panteon főisteneinek. Egyrészt kifejezték mindazt, amit a római legfőbb erények, a *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas* Augustus által a *summi viri* vizuális erénykatalógusa számára sulykolt gondolatköre megkívánt egy tömegek fölé emelt férfitől, másrészt biztosította számukra az *apotheosis*, az istenné válás lehetőségét.

Summary

ÁGNES T. HORVÁTH

The Iconographic Background of Bull Killer Goddess Victory at the Imperial Forums

The study examines taurochtony frieses of imperial forums and analyzes the meaning of the bull symbol, presents the sacred manifestations of *tauromachia* and *tauroctonia*. It is accompanied by how the astral, fertility and royal symbol became one of the elements of Augustan ideology, how the *taurobolium* became an official signal of power during Trajan and Hadrian, and under Antonius Pius a symbol of *apotheosis* in the emperor's cult.

⁹¹ VERGILIUS, i.m. VI. 847–853. (Ford. LAKATOS I.)

⁹² R. M. SCHNEIDER: Relief mit Stieropfernder Victoria, inv. nr. 94. In: *Forschungen zur Villa Albani: Katalog der antiken Bildwerke*. 2. Hrsg. P. BOL. Berlin, 1990. 275–278., 277.

⁹³ Megemlíthetők a Monte Cagnolói Antoninus Pius-villában talált gyönyörű bikaölő Victoriák (inv. British Museum 1805,0703.4. és 5.), amelyek szoborcsoportja az áldozat előtti és a bika leszúrásának pillanatait örökíti meg. Eredetiségüknek kérdéséhez ld. M. JONES–P. CRADDOCK–N. BARKER: *Fake? The Art of Deception*. London, 1990. 146.

Tartalomjegyzék

T. HORVÁTH ÁGNES A császárforumok bikaölő Victoriáinak ikonográfiai háttere.....	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ A <i>De administrando imperio</i> kazár történetei.....	15
BARA PÉTER Egy velencei a Magyar Királyságban? Cerbanus Cerbano és biográfiája	25
B. HALÁSZ ÉVA A fantombánok nyomában – avagy kik voltak a bánok?	43
SZŐCS TIBOR Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek).....	51
PITI FERENC Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVIII. kötetéhez (1344).....	67
MIKÓ GÁBOR A formuláskönyv és a leveleskönyv határán Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata	83
RÁBAI KRISZTINA „...quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta”	95
VARGA BEÁTA Az ukrán államiság vitás kérdései az ukrán és orosz historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig.....	105
KŐFALVI TAMÁS A pécsváradi plébánia katolikus halotti anyakönyveinek 18. századi bejegyzései.....	115
J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR Magyarország és az 1967-es arab–izraeli háború (arab és magyar levéltári iratok és a sajtó tükrében)	129